

भटक्या आणि भटक्या विमुक्त जमातींच्या शिक्षण आणि आरोग्याचा अधिकार

डॉ. अर्जुन जाधव

डी.के.ए.एस. सी. कॉलेज, इचलकरंजी.

गोष्टवारा:

डॉ. आंबेडकरांनी फार पूर्वीच ठासून सांगितले होते की, संविधानात वंचित वर्गासाठी नागरी, शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक अधिकारांच्या तरतुदी लिहून ठेवल्याने उद्देश साध्य होणार नाही. ज्यांच्यावर पिढ्यान्पिढ्या एकत्र अत्याचार झाले ते साखळी गुलामगिरीत गुदमरले गेले आहेत आणि त्यामुळे त्यांना न्याय मिळेल याची खात्री देता येणार नाही. जेव्हा जेव्हा हे दुर्बलघटक शांततेने त्यांचे हक्क मिळवण्याचा प्रयत्न करतात तेव्हा प्रबळ सामाजिक गट त्यांच्या मार्गात अडथळे आणतातच पण सामाजिक बहिष्काराचे पारंपारिक साधन देखील वापरतात. आज आपण पाहतो की आरक्षणासारखी सकारात्मक कृती धोरणे आणि शिक्षणाच्या अधिकारासारख्या सामाजिक समावेशक धोरणांमुळे भटक्या विमुक्त आणि निम-भटक्या जमातींच्या मुलांना वाघिणीचे दूधचाखण्यासाठी शिक्षण संस्थांमध्ये प्रवेश करण्यासाठी शिक्षणाची दारे खुली झाली आहेत. शिक्षण). तथापि, शालेय शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत या पहिल्या किंवा दुसऱ्या पिढीतील विद्यार्थ्यांना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. आरोग्य सेवेची स्थिती बिकट आहे. राज्यांनी आरोग्यसेवा देण्यापासून माघार घेतल्याने, जलद खाजगीकरण आणि NT-DNT समुदायांच्या क्रयशक्तीचा अभाव यामुळे या समुदायांची आरोग्यसेवा धोक्यात आली आहे. हा पेपर NT-DNT समुदायांवरील उपलब्ध साहित्याच्या पुनरावलोकनावर आधारित आहे आणि सध्याच्या संदर्भात या समुदायांच्या शिक्षण आणि आरोग्य समस्यांवर विशेष भर देऊन NT-DNT ची ऐतिहासिक आणि सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी शोधण्यावर लक्ष केंद्रित करतो.

परिचय:

महाराष्ट्रात सुमारे 313 भटक्या जमाती (NT) आणि 198 विमुक्त जमाती (DNT) आहेत ज्यांची लोकसंख्या सुमारे 5 दशलक्ष आहे. भटक्या, अर्ध भटक्या आणि विमुक्त जमातींच्या राष्ट्रीय आयोगाच्या 2008 च्या अहवालानुसार, भटक्या जमाती आणि विमुक्त जमातींचे लोकसंख्येचे प्रमाण एकूण भारतीय लोकसंख्येच्या अंदाजे 10,74,50,018 (10%) आहे. घटनेच्या दोन्ही अनुसूचीमधून वगळलेले उदा. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमाती, या समुदायांना सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि आर्थिक विकासात सहभाग नाकारण्यात आला आहे. ते स्थायिक सभ्यतेच्या परिघात राहतात आणि निसर्गावर अवलंबून असतात - शिकार करणे, शेती करणे आणि वन उत्पादन गोळा करणे (हिंदुस्तान टाइम्स, 2011). त्यानंतरच्या सरकारांनी अनेक आयोगांची स्थापना केली आणि तरीही एनटी आणि डीएनटी समुदायांचे प्रश्न उपस्थित राहिले नाहीत.

संदर्भ आणि पार्श्वभूमी: बहिष्काराचा इतिहास:

NT-DNT हे परिघातील रहिवासी असल्याचे म्हटले जाते. काही ऐतिहासिक नोंदी असे सूचित करतात की त्यांनी वश होण्यास नकार देत इंग्रजांशी लढा दिला. ब्रिटीशांना त्यांच्याशी सामना करणे कठीण वाटले आणि म्हणून त्यांनी या समुदायांना राक्षस बनवले. या समुदायांना "जन्मजात गुन्हेगार" म्हणून वसाहतवादी ब्रँडिंगमुळे अपमान आणि अत्याचार सहन करावे लागले आहेत. गुन्हेगारी जमाती कायदा (CTA), 1871, या समुदायांपैकी अंदाजे निम्म्या समुदायांना "गुन्हेगारी जमाती" म्हणून लेबल केले आहे की हे समुदाय "गुन्हे करण्याचे व्यसन" होते ज्यांना वसाहती कायद्यानुसार जामीन-पात्र मानले जात होते. 1871 मध्ये ब्रिटीश अधिकारी टी.व्ही. स्टीफनने असे म्हटले होते की, फसवणूक करणार्या आणि लुटारूंप्रमाणेच गुन्हेगार जमातींचा नाश केला पाहिजे. सीटीए अंतर्गत NT-DNT समुदायांच्या सदस्यांना कैद करण्यासाठी या कायद्यांतर्गत स्वतंत्र बंद आणि मुक्त वसाहती तयार केल्या गेल्या. सेमिंग्टन डी (1937) नुसार पोलिसांनी पकडलेले आणि CTA अंतर्गत गुन्हेगारी वसाहतींमध्ये बंदिस्त केलेले बहुतेक पारधी, किकडी, भामटा, मांग-गारुडी, कंजारभाट, राजपूत भामटा, भिल्ल, वडार धारल समुदायातील सदस्य होते. स्वातंत्र्यानंतर, हा कायदा रद्द करण्यात आला आणि त्यांचे नाव बदलून 'विमुक्त किंवा विमोचित जमाती' असे झाले, परंतु संस्कृती आणि परंपरा टिकवून ठेवण्याबरोबरच जात (जन्मानुसार श्रेय दिलेली) व्यवस्था आणि संबंधित पूर्वग्रह यामुळे या समुदायांचे वेगळेपण चालूच राहिले. CTA रद्द करून या समुदायांना स्वातंत्र्यसैनिक म्हणून मान्यता द्यायला हवी होती, पण गंमत म्हणजे स्वतंत्र भारताच्या कायद्याच्या निर्मात्यांनी CTA कडून नोटिफिकेशन काढून या समुदायांबद्दलचा पूर्वग्रह कायम ठेवला आणि हॅबिच्युअल ऑफेंडर्स ऍक्ट नावाचा दुसरा कायदा अस्तित्वात आला. अस्तित्त्व या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक बहिष्काराचा प्रभाव भारतीय राज्याच्या स्वातंत्र्याच्या ७१ वर्षांनंतरही या समुदायांमध्ये दिसून येतो. आजपर्यंत हे समुदाय "कलंक आणि पूर्वग्रहाचे ओझे" सहन करत आहेत.

घटनात्मक संरक्षण आणि कल्याणकारी कार्यक्रमां पासून वंचित:

भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद ३६६ (२५) अन्वये, काही गटांना अनुसूचित जमाती (एसटी) म्हणून वर्गीकृत करण्यात आले होते आणि त्यांना कलम ३४२ (२) अंतर्गत संरक्षण, संरक्षण आणि कल्याणासाठी तरतूद करण्यात आली आहे. वर्गीकरण "आदिम वैशिष्ट्ये", "वेगळी सांस्कृतिक ओळख", "भौगोलिक अलगाव" आणि सामाजिक मागासलेपणाचे प्रदर्शन करण्याच्या निकषांवर आधारित होते. NT-DNT समुदायातील बहुसंख्य सदस्य आजही आदिम जीवन जगतात. ते अजूनही फिरते समुदाय आहेत जे स्थायिक समुदायांपेक्षा वेगळे ओळखले जाऊ शकतात. गटांमध्ये ठिकाणी ठिकाणी हलवा. निसर्गाची, प्राण्यांची पूजा करणे, शिंगांनी डोके सजवणे, ब्लाउज न घालणे या काही प्रथा या समुदायांमध्ये पाहायला मिळतात. त्यांच्या सामाजिक जीवनात "जात पंचायत" ला आजही महत्त्वाचे स्थान आहे. विवाह, वैवाहिक समस्या, मालमत्तेचा वारसा यांच्याशी संबंधित आपल्या सामाजिक आणि आंतर-वैयक्तिक समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी त्यांचे संमेलन अजूनही या पंचायतींद्वारे प्रबळपणे नियंत्रित केले जाते जे सामाजिक आणि कायदेशीर न्याय वितरण प्रणालीचे आदिम आणि क्रूर स्वरूप म्हणून पाहिले जाऊ शकते. भटकंती सामाजिक जीवन आणि एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जात असताना अनेक समुदायांशी होणारा संवाद यामुळे या समुदायांसाठी एक वेगळे सांस्कृतिक भांडवल तयार झाले

डॉ. अर्जुन जाधव

आहे जे पोशाख, बोली, लोककथा, चालीरीती आणि प्रथा या स्वरूपात प्रेक्षणीय आहे. या समुदायांमध्ये कायमस्वरूपी सेटलमेंटची संकल्पना नसल्यामुळे त्यांना एकत्रीकरण प्रक्रियेपासून दूर ठेवले आहे ज्याद्वारे स्थायिक समुदाय उत्तीर्ण झाले आहेत. त्यामुळे या समुदायांकडे नगण्य जमीन आहे. स्थायिक झालेले समुदाय त्यांच्याकडे अनेकदा अविश्वास आणि संशयाने पाहतात जे "उचल्य" (शब्दशः - 'चोरी:') या शब्दांवरून स्पष्ट होते. ब्रिटीशांनी बनवलेला एक शब्द ज्याने जमातीला गुन्हेगारी जमात म्हणून वर्गीकृत केले याचा अर्थ 'हिंसा न करता चोरी करणारा चोर') आणि "उपरा" (बाहेरील) जे यापैकी काही समुदायांसाठी वापरले गेले आहेत. वसाहतवादी कायद्याने गुन्हेगार म्हणून ओळखले गेलेले, स्थायिक समुदायांद्वारे कमी पाहिले गेले, कोणतीही जमीन-धारणा, भटकंती आणि एकत्र जीवनशैली नसलेले, हे समुदाय अजूनही मुख्य-भूमीच्या (गावे आणि शहरे) सीमेवर राहतात, मुख्य प्रवाहाच्या समुदायांपासून भौगोलिकदृष्ट्या वेगळे आहेत. तात्पुरत्या वसाहतींमध्ये 'पाल' किंवा 'पाडा' म्हणून ओळखले जाते. "मुख्य प्रवाह" समाजाची शालेय शिक्षण व्यवस्था त्यांच्या नॉन-सेटल जीवनशैलीला शोभत नाही. ते सतत हालचाली करत असतात. त्यामुळे त्यांची मुले औपचारिक शिक्षण आणि प्रशिक्षणापासून वंचित राहतात. ते अंधश्रद्धा, अज्ञान आणि वारशाने मिळालेल्या गरिबीच्या गर्तेत राहतात. आर्थिक भांडवलाअभावी त्यांच्याकडे उत्पादन आणि उपजीविकेचे कोणतेही साधन नाही. त्यांचे सोशल नेटवर्क बंद समुदायापुरतेच मर्यादित आहे आणि त्यामुळे त्यांना त्यांच्या परिस्थितीतून बाहेर येण्याची फारशी संधी मिळत नाही. त्यामुळे मुख्य प्रवाहातील समाजातील सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक आणि राजकीय बाबींमध्ये त्यांचे प्रतिनिधित्व नगण्य राहिले आहे. काही विद्वानांनी नमूद केल्याप्रमाणे NT-DNT समुदायांनी स्थायिक समुदायांना हर्बल औषधी आणि मनोरंजन, भविष्य सांगणे, वंशावळीच्या नोंदी ठेवणे इत्यादीसारख्या अनेक वस्तूंचे पुरवठादार म्हणून सेवा दिली. इतर समुदायांशी परस्पर संबंध सेटलमेंट संबंधित समस्या, पूर्वग्रह, गहाळ ऐतिहासिक दुवे NT-DNTs आणि इतर समुदायांमधील समानता आणि फरक आणि सांस्कृतिक पद्धती यासारख्या अनेक कारणांमुळे त्यांना काही राज्यांमध्ये SC, ST आणि OBC मध्ये वर्गीकृत केले गेले आहे आणि फक्त काही राज्यांमध्ये, त्यांना वेगळे गट म्हणून ओळखले जाते. तसेच त्यांच्यापैकी चांगली संख्या अदृश्य असल्याचा अंदाज लावला गेला आहे (अद्याप यापैकी कोणत्याही गटात वर्गीकृत केलेले नाही). या विखंडन आणि चुकीच्या लोकसंख्येच्या वर्गीकरणामुळे या लोकांची जनगणना चुकीची झाली आहे. डेटावर स्पष्टता नसताना, या समुदायांना अर्थसंकल्पीय वाटप चिंतेचा विषय आहे. या समुदायांकडे इतर समुदायांच्या तुलनेत नगण्य जमीन आहे आणि म्हणूनच, एनटी-डीएनटीचा मोठा भाग अजूनही भटके जीवन जगण्यास भाग पाडतो. त्यांच्यापैकी अनेकांकडे नागरिकत्वाचा कागदोपत्री पुरावा, रेशनकार्ड, मतदान कार्ड, आधार कार्ड इत्यादींचा अभाव असल्याने त्यांचे नागरी हक्क वंचित आहेत. पूर्वग्रहांची संस्कृती आणि अंगभूत शक्ती संबंध आणि भेदभाव, दस्तऐवज निर्मितीच्या प्रक्रियेत त्यांच्यासाठी अडथळे निर्माण करतात कारण सत्ता प्रबळ सामाजिक गटांच्या हातात असते. या समस्यांसह, या समुदायांना विकास योजनांमधून वगळण्यात आले आहे, ज्यामुळे त्यांच्यापर्यंत कोणताही कल्याणकारी कार्यक्रम पोहोचू शकत नाही. वंशपरंपरागत दारिद्र्याचा भार सहन करूनही ते दारिद्र्यरेषेखालील (बीपीएल) यादीतून बाहेर राहतात.

नवीन कायदेशीर अडथळ्यांसह मानवी हक्कांचे उल्लंघन सुरूच आहे:

स्थायिक समुदाय ज्यांच्याकडे जमीन आणि इतर संसाधने यासारखी भौतिक संपत्ती आहे ते भटक्यावादाकडे तुच्छतेने पाहतात. त्यामुळे भटक्या प्राण्यांना काहीतरी आदिम मानले जाते आणि म्हणून प्रबळ सामाजिक गटांचा मोठा भाग NT-DNTs च्या सामाजिक-आर्थिक आणि राजकीय समस्यांबद्दल संवेदनशील असतो. भूतपूर्व गुन्हेगारी जमातीचे लेबल अजूनही या समुदायांच्या सदस्यांना जोडलेले आहे ज्यामुळे त्यांना स्थायिक समुदाय तसेच पोलिस यंत्रणेद्वारे त्यांच्यावर लादलेल्या क्रूरता आणि आर्थिक शोषणाचा सामना करावा लागतो. अशा छाप्यांमध्ये मनमानी अटक, बेकायदेशीर अटक, कोठडीतील मृत्यू या समुदायांच्या निवासस्थानांवर छापे टाकणे आणि वस्तू जप्त करणे, लैंगिक अत्याचार, महिला आणि लहान मुलांचा छळ करणे (उदा. उमरेड, नागपूरचे प्रकरण) हा या समुदायांचा नेहमीचा अनुभव आहे. एवढी असुरक्षितता असूनही, ॲट्रॉसिटी कायद्यां तर्गत संरक्षणासारखे कायदेशीर संरक्षण या समुदायांना मिळत नाही. वन्यजीव संरक्षणाची सदोष कल्पना, वन्यजीव संरक्षण कायदा आणि प्राण्यांवर क्रूरता प्रतिबंधक कायद्याद्वारे समर्थित, आदिवासी भागातील सतत खनिज उत्खनन आणि वगळलेल्या कायदेशीर तरतुदींसह विस्कळीत सरकारी धोरणे (भीक मागणे प्रतिबंधक कायदा, उपजीविका आणि जीवन, प्रवासी कायदा) NT-DNT ला उपासमार आणि गरिबीच्या चक्रात ढकलण्यासाठी जबाबदार आहेत (Hindustan Times, 2011). त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासातून विस्थापित, त्यांना शहरी किंवा निमशहरी प्रदेशांमध्ये स्थलांतरित होण्यास भाग पाडले गेले आहे आणि ते बंधनकारक कामगार आणि बालमजुरी प्रणालीचा एक भाग बनले आहेत.

मानव विकास मोजपट्टीमध्ये भटक्या आणि भटक्या विमुक्त जमातीं मागे आहेत:

NT-DNT समुदायांकडे हात धरण्याचे प्रमाण फारच नगण्य आहे. त्यांच्यातील साक्षरतेचे प्रमाण इतर सामाजिक गटांच्या तुलनेत सर्वात कमी आहे. मुख्य भूभागाची शिक्षण व्यवस्था त्यांच्या जीवनशैलीशी आणि उपजीविकेच्या पर्यायांशी अप्रासंगिक आणि खंडित झालेली दिसते. त्यांच्या वसाहती तात्पुरत्या आहेत आणि त्यामध्ये खराब किंवा स्वच्छता आणि स्वच्छता व्यवस्था नाही. विशेषतः महिलांचे आरोग्य त्यांच्या शारीरिक स्थितीमुळे आणि सामाजिक स्थितीमुळे गंभीर जोखमीच्या समोर आहे. तथापि, या समुदायांच्या वतीने तळागाळातील कामगार, शिक्षणतज्ज्ञ आणि तज्ञ गटांनी मांडलेल्या तक्रारी 12 वाजेपर्यंत ऐकल्या गेल्या नाहीत.^{व्या} पंचवार्षिक योजना. त्यानंतर, राखीव निधीसह NT-DNT समुदायांसाठी एक विशेष कृती आराखडा 12 ने आश्वासन दिले.^{व्या} ऐतिहासिक चुकीच्या कृत्यांसाठी सुधारात्मक उपाय म्हणून पंचवार्षिक योजना. या समुदायांचे शैक्षणिक, जीवनमान, आरोग्य स्थिती सुधारण्यासाठी या निधीचे सीमांकन करण्यात आले. निवासी, जन्म, जात प्रमाणपत्रे, मतदार आणि शिधापत्रिका यांसारखे तात्पुरते कागदोपत्री पुरावे त्यांच्या दारात जारी करण्यासाठी कालबद्ध कृती योजनेसाठी केंद्राकडून राज्य सरकारांना मार्गदर्शक तत्त्वे पाठविण्यात आली होती जेणेकरून त्यांना विकास कार्यक्रमांमध्ये प्रवेश करता येईल.

भटक्या आणि भटक्या विमुक्त जमातींच्या शिक्षणाची स्थिती आणि संबंधितसमस्या:

शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे असे म्हटले जाते परंतु शुद्धता आणि प्रदूषणाच्या कल्पनेच्या आधारे श्रेणीबद्ध आणि बहिष्कृत पद्धतीने आयोजित केलेल्या भारतीय समाजाने पिढ्यान्पिढ्या एकत्रितपणे "उच्च जाती" साठी राखीव असलेल्या शिक्षणावर प्रवेश प्रतिबंधित केला होता. अशा प्रकारे, शिक्षणात प्रवेश नसणे हे भारतातील सामाजिक बहिष्काराचे शास्त्रीय वैशिष्ट्य म्हणून पाहिले जाऊ शकते. अनेक समुदायांना शिक्षण व्यवस्थेत प्रवेश नाकारण्यात आला आहे ज्या सामाजिक गटामध्ये ते जन्माला आले आहेत. NT-DNT समुदायांनाही या बहिष्काराचा फटका बसला आहे. बहिष्काराच्या या ऐतिहासिक वारशाचा प्रभाव असा आहे की, आजपर्यंत, आम्हाला आढळले की NT-DNT समुदायाचा साक्षरता दर राष्ट्रीय सरासरीच्या तुलनेत खूपच कमी आहे. शिक्षणाचा एकूण सरासरी दर जो स्वातंत्र्यापूर्वी (1947) 18% होता, तो वाढून 74% झाला आहे. तथापि, सामाजिकदृष्ट्या बहिष्कृत समुदायांसाठी शैक्षणिक समावेशाची गती खूपच मंद आहे, उदाहरणार्थ, महाराष्ट्रातील रामोशी समाजातील, केवळ 50% लोक शिक्षण घेतात (मदने, 2010). NT-DNT समुदायांचे शैक्षणिक मार्ग तीन टप्प्यांत समजले जाऊ शकतात:

1924 ते 1937 पर्यंत: चांगले शिक्षण आणि पुरेशा रोजगारामुळे गुन्हेगारी जमाती सुधारतील, या दृष्टीकोनातून ब्रिटिशांनी सीटीए अंतर्गत तयार झालेल्या गुन्हेगारी वसाहतींमध्ये राहणाऱ्या ५ ते १२ वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी प्राथमिक शिक्षण अनिवार्य केले होते. 15 वर्षांखालील कारखान्यातील कामगारांनीही रात्रीच्या किंवा अर्ध्या वेळेच्या शाळेत हजेरी लावायची होती. भाटघर, गोकाक धबधबा, विजापूर आणि सोकलापूर वसाहती ही काही उदाहरणे आहेत जिथे असे शालेय शिक्षण प्रकल्प 1924 ते 1937 पर्यंत सुरू होते. मिस्टर स्टार्ट यांनी त्यांच्या ताब्यातील वसाहतींमध्ये व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रम सुरू केला होता जेथे सुतारकाम, गवंडी, टेलरिंग, शेती, लोहार या विषयात कौशल्य प्रशिक्षण दिले जाते. वसाहतवासीयांसाठी काम, विणकाम इ. मिस्टर स्टार्ट (1924) च्या अहवालात घंटीचोर जमातीच्या विद्यार्थ्यांना चित्रकलेची आवड होती आणि त्यांनी त्यासाठी पदक जिंकले होते अशीही नोंद आहे.

1937 ते 1948 पर्यंत: या कालावधीत, CTA अंतर्गत वसाहतींमधील व्यावसायिक अभ्यासक्रमांमध्ये मुलांच्या नोंदणीत सुधारणा झाली. तसेच तंत्रशिक्षण मंडळाने घेतलेल्या परीक्षेच्या निकालावरून विद्यार्थ्यांची प्रगती दिसून आली. या कालावधीत त्यांच्यासाठी स्काऊट आणि गाईड, लाठी, लेझिम आणि पेरड प्रशिक्षणही सुरू करण्यात आले ज्यासाठी विद्यार्थ्यांनी अनेक पुरस्कार जिंकले. माने (1997) यांनी त्यांच्या 'विमुक्तायन' या पुस्तकात सांगितल्याप्रमाणे, या जमातींचे अंगभूत गुण विकसित करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करणाऱ्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी या समुदायांना पुनर्वसनासाठी तयार केले होते. या कालखंडाच्या उत्तरार्धात 1947 च्या सुमारास, या वसाहतींचे प्रशासन स्थानिक अधिकार्यांकडे आणि पुढे स्थानिक जिल्हा मंडळे आणि व्यवस्थापनांकडे सोपवण्यात आले. मात्र, या बदलीबाबत अंतिम निर्णय होण्यापूर्वीच स्थानिक अधिकाऱ्यांनी या वसाहतींच्या शाळा बंद केल्या. स्काऊट-गाईड प्रशिक्षण, व्यावसायिक प्रशिक्षण, खेळ इत्यादींची जागा 'भजन-कीर्तन' सारख्या धार्मिक कार्यक्रमांनी घेतली.

स्वातंत्र्यानंतर (1948 नंतर): हळूहळू स्थानिक अधिकाऱ्यांनी ब्रिटिश प्रशासकांची जागा घेतली आणि वसाहती मोकळ्या केल्या. तोपर्यंत राष्ट्रवादी नेत्यांना अदृश्य असलेली ही प्रचंड लोकसंख्या 1960 मध्ये तत्कालीन डॉ. अर्जुन जाधव

पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी अधिकृतपणे या वसाहतींची तार तोडून सीटीए रद्द करण्याची घोषणा केली तेव्हा प्रकाशात आली. ज्या जमाती CTA अंतर्गत मुख्य प्रवाहाच्या बाहेर असलेल्या वसाहतींमध्ये बंदिस्त ठेवण्यात आल्या होत्या, त्या आता स्वतंत्र झाल्या होत्या परंतु अशा अनेक समस्यांसह ज्यांचा ब्रिटिश सरकारविरुद्ध भारतीय राष्ट्रवादी प्रवचनाच्या वेळी विचारही केला गेला नव्हता. भारत एक राजकीय अस्तित्व म्हणून स्वतंत्र झाला पण स्वातंत्र्य म्हणजे काय हे ओळखायला हे समुदाय तयार नव्हते. त्यांच्या वसाहतींच्या बाहेरील मुक्त समाजात, त्यांना मुख्य प्रवाहाच्या शाळांमध्ये जाण्यासाठी मोकळीक नव्हती, त्यांनी उपजीविकेच्या साधनांसाठी संघर्ष केला. 5 ते 15 वर्षे वयोगटातील मुलांनी खिसा मारणे, चोरी करणे आणि वाईन उत्पादनात गुंतलेल्या महिलांचा अवलंब केला. निराशेमुळे पुरुषांनी वाईनचे सेवन केले.

अशाप्रकारे वरील लेखांवरून असे दिसून येते की, NT-DNT समुदायांना शिक्षणाचे दरवाजे सीटीए वसाहतींमध्ये ब्रिटिशांनी उघडले होते आणि ते केवळ मर्यादित संख्येसाठीच असले तरी त्यातून सर्वोत्कृष्ट बाहेर आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. जे सदस्य या मोठ्या तुरुंगात बंदिस्त होते. स्वातंत्र्यानंतर, परिस्थिती उलट झाली आणि त्यांना त्यांच्या आदिम जीवनात परत जावे लागले. भारत सरकारने या समुदायांचे अस्तित्व ओळखण्याची फारशी काळजी घेतली नाही आणि 12 च्या उत्तरार्धापर्यंत या समुदायांच्या एकत्रीकरणासाठी कधीही प्रयत्न केले नाहीत. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षण या समुदायांच्या आवाक्याबाहेर राहिले आहे. व्यावसायिक शिक्षणासाठी अर्थसंकल्पीय वाटपाचे प्रमाण अत्यल्प आहे आणि उच्च शिक्षण या समुदायांच्या सदस्यांपर्यंत क्वचितच पोहोचले आहे. पुढे शिक्षणावरील अंबानी-बिल्हा समितीच्या अहवालाच्या शिफारशींसह, NT-DNT समुदायांसाठी शिक्षणाचे खाजगीकरण हा कठीण मार्ग आहे जो दीर्घकाळ मार्जिनवर राहिला आहे. या समितीच्या मते शिक्षणाचा प्रश्न हा बाजाराभिमुख असल्याने त्यावर बाजाराभिमुख उपाय सुचवतो. तथापि, NT-DNT ची अनिष्ट स्थिती केवळ आर्थिक वंचिततेमुळेच नाही तर सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच राजकीय वंचिततेमुळे देखील आहे. राज्य नियोजन आयोगाने 6% पर्यंत वाढवण्याची शिफारस केली असताना महाराष्ट्र सरकारचा प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च आणि तांत्रिक शिक्षणावरील खर्च GDP च्या फक्त 2.5 ते 3% इतकाच रेंगाळत आहे. उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात अशा समुदायांचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणामध्ये गुंतवणूकीची मालिका आणि त्यानंतर त्यांना शिक्षण सुरू ठेवण्यासाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी अनेक सकारात्मक कृती आणि धोरणे आवश्यक आहेत. मात्र, अशा योजनांसाठी अर्थसंकल्पात तरतूद करण्याबाबत सरकारचा दृष्टिकोन निराशाजनक आहे. प्राथमिक शिक्षणासाठी सरकार केवळ 9 कोटी रुपये खर्च करते आणि उच्च शिक्षणावर वर्षाला 100 कोटी रुपये खर्च केले जातात जिथे केवळ 7% विद्यार्थी नोंदणी करतात. उच्च शिक्षणाच्या या संस्थांमध्ये NT-DNT क्वचितच नोंदणी केली जाते.

भटक्या आणि भटक्या विमुक्त जमातींच्यासाठी प्राथमिक शिक्षणातील समकालीन समस्या:

त्यांचा इतिहास, संस्कृती, परंपरा त्यांनी वाचलेल्या पुस्तकांमध्ये आणि त्यांना शिकवल्या जाणाऱ्या अभ्यासक्रमात दाखवल्या जात नाहीत. ते एक वेगळी बोली बोलतात आणि सर्व मिळून एक वेगळे संगोपन, जीवनशैली आणि संस्कृती अनुभवतात. अभ्यासक्रमाच्या चौकटीत त्यांना व्यवहारात वगळण्यात आले आहे. अशा प्रकारे, मुख्य प्रवाहाच्या समाजासाठी अत्यंत पवित्र असलेली शिक्षण व्यवस्था त्यांच्यासाठी माध्यान्ह डॉ. अर्जुन जाधव

भोजन हे एकमेव आकर्षण आहे याशिवाय त्यांना काहीच अर्थ नाही. NT-DNTs बदल इतर समुदायातील शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्याशी पूर्वग्रह आणि कमी वागणूक यामुळे इतर अनेक समस्या उद्भवतात. गुन्हेगारी जमातींचा कलंक त्यांना त्रास देण्यासाठी आणि सामाजिक बहिष्कारासाठी वापरला जातो. वर्गात काही चोरी झाल्यास, या समुदायाच्या सदस्याला प्रथम संशयाने लक्ष्य केले जाते आणि चौकशीशिवाय शिक्षा केली जाते. गुन्हेगारी जमातीची पार्श्वभूमी सूचित करणारे जातीच्या नावाने (भामटा, बेरड) नावे घेणे आणि चिडवणे हे त्यांच्या अनुभवात सामान्य आहे. त्यांचे स्थायिक नसलेले आणि स्थलांतरित जीवन त्यांच्या शैक्षणिक संर्धीना रोखणारी इतर आव्हाने फेकते.

भटक्या आणि भटक्या विमुक्त जमातींच्यासाठी उच्च शिक्षणातील समकालीन समस्या:

प्रगत देशांच्या तुलनेत जेथे उच्च शिक्षणातील नोंदणी सुमारे 54% आहे, भारतात ती 10% आहे. तथापि, ही नावनोंदणी समाजातील सर्व घटकांसाठी एकसमान नाही आणि NT-DNT साठी, हे प्रमाण नगण्य आहे. 2008 मध्ये अमर राठोड यांनी केलेल्या अभ्यासात, उच्च वर्गीय चिरस्टीयन (37.28%) उच्च वर्ग हिंदू (24.89%), इतर मागास अशा इतर सामाजिक श्रेणींच्या तुलनेत उच्च शिक्षणात NT-DNT ची नोंदणी सर्वात कमी 0.24% असल्याचे आढळून आले. वर्ग (11.00%), मुस्लिम (11.04%), अनुसूचित जाती (7.48%), अनुसूचित जमाती (4.19%) आणि महिला (11.04%). येथील आकडेवारीवरून असा निष्कर्ष काढला जाऊ शकतो की, NT-DNT पार्श्वभूमी असलेले विद्यार्थी अनेक अडथळे पार करून विद्यापीठीय शिक्षणापर्यंत पोहोचतात हे दुर्मिळ आहे. काही एनटी-डीएनटी समुदाय हंगामात शेतमजूर म्हणून काम करतात, परंतु ते स्वतः साठी जमिनी (अलुटेदार) ठेवत नाहीत आणि त्यामुळे त्यांची मुले इतर कृषी समुदायांसाठी (बलुतेदार) उपलब्ध असलेल्या अतिरिक्त गुणांसाठी पात्र नाहीत. अशाच एका अपंगत्वाचे उदाहरण जे आंतर-पिढीच्या वंचिततेमुळे या समुदायात नैसर्गिकरित्या येते.

सकारात्मक कृती धोरणे आणि परिणाम: डॉ. आंबेडकरांनी राज्यांच्या धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्वांतर्गत घटनेच्या कलम ३४० मध्ये इतर मागासवर्गीय (ओबीसी) आणि अनुसूचित जमाती (एसटी) यांच्या विकासाच्या योजनेचा उल्लेख केला आहे. तथापि, भारत सरकारने अनुसूचित जाती (एससी) च्या विकास धोरणांसाठी केवळ कलम 15 (4) लागू केले आणि 1979 पर्यंत ज्या ओबीसींचा भाग म्हणून भटक्या जमातींचा भाग मानला जात होता त्यांच्या विकासात अडथळा आणला. काका कालेलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन झाली, त्यातील शिफारशी कधीच लागू झाल्या नाहीत. त्यानंतर, बी.डी. देशमुख समिती कार्यान्वित करण्यात आली ज्याने NT-DNT साठी 4% आरक्षणाचा मार्ग तयार केला. 1990 मध्ये लागू झालेल्या मंडल आयोगानंतर, आज आपण पाहतो की महाराष्ट्रात NT-DNT समाजाच्या विविध उपसमूहांना वेगवेगळ्या प्रमाणात आरक्षण देण्यात आले आहे उदा. VJ (A) – 3%, NT (B) – 2.5%, NT (C) – 3.5% आणि NT (D) – 2%, ज्यामुळे या समुदायांसाठी उच्च शिक्षणाच्या संधी निर्माण होतात. तथापि, जात प्रमाणपत्र, जात वैधता प्रमाणपत्र, नॉन-क्रिमी लेयर प्रमाणपत्र, अधिवास प्रमाणपत्र यासारखे अनेक अडथळे आहेत जे या आरक्षणांचा लाभ घेण्यासाठी इतर अनेक कागदोपत्री पुरावे बाळगणे अनिवार्य करतात. माहितीचा अभाव आणि डॉक्युमेंटरी पुराव्यांमध्ये प्रवेश करण्यात येणारे अडथळे त्यांना उच्च शिक्षणात प्रवेश करण्यापासून किंवा सुरु ठेवण्यापासून डॉ. अर्जुन जाधव

परावृत्त करण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. या अडथळ्यांपैकी, नॉन-क्रिमी लेयरचा मुद्दा हा सर्वात जास्त विवादित आहे कारण तो एकाच समाजातील गरीब तसेच श्रीमंत उमेदवार दोघांनाही वंचित ठेवतो आणि प्रवेशासाठी पात्र असलेल्या दोघांकडूनही पाई काढून टाकतो (पाईकराव 2014) . NT-DNT समुदायातील पहिल्या पिढीतील शिकणारे, जे प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण उत्तीर्ण झाले आहेत आणि विद्यापीठात आले आहेत आणि व्यावसायिक आणि उच्च शिक्षणात प्रवेश घेतला आहे, त्यांनाही त्यांची ओळख सांगताना अनेक अपमानांना सामोरे जावे लागते. होकारार्थी कृती धोरणे आणि त्यांच्यासाठी असलेल्या शिष्यवृत्तीचा त्यांचा न्याय्य अधिकार वापरल्याबद्दल त्यांना शापित आहे. सहशिक्षक आणि शिक्षकांकडून त्यांच्यावर अनेकदा 'गुणवत्ता' नसल्याचा आरोप केला जातो. मंडल आयोग आणि इतर सकारात्मक कृती धोरणांच्या अंमलबजावणीपूर्वीअगदी अलीकडच्या काळापर्यंत शिक्षण आणि विशेषतः उच्च शिक्षणात मत्केदारी असलेल्या तथाकथित 'उच्चवर्णीय' लोकांमध्ये संवेदनशीलता नाही. उच्च शिक्षणाच्या संस्था अलीकडच्या काळात सामाजिक बहिष्काराचे नवीन केंद्र बनल्या आहेत. NT-DNT मध्ये जे शिक्षित आहेत त्यांना बेरोजगारीच्या समस्येचा सामना करावा लागत आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्था आणि संस्थांमध्ये मागास प्रवर्गासाठी राखीव पदे रिक्त ठेवली जात आहेत जे घटनात्मक तरतुदींचे उल्लंघन आहे. बढतीमधील आरक्षण नुकतेच न्यायालयाने रद्द केले आहे ज्याचा फायदा प्रथम पिढीतील सेवा वर्गाच्या लोकसंख्येवरही झाला आहे. पदोन्नती उलटण्याची प्रक्रिया महाराष्ट्रात सुरु झाली आहे आणि NT-DNT समुदायांसाठी हा मोठा धोका आहे. त्याच बरोबर आपण पाहतो की, पद्धतशीर भ्रष्टाचारामुळे उभ्या राहिलेल्या बोगस जात वैधतेचे प्रकरण या प्रश्नाकडे राज्याच्या निष्क्रियतेमुळे निर्भय राहिले आहे. 2008 मध्ये अमर राठोड यांनी केलेल्या अभ्यासात नाशिक (19783), औरंगाबाद (18907), नागपूर (8338), मुंबई (18407), पुणे (12572) आणि अमरावती (14636) मध्ये सुमारे 1,53,152 बोगस प्रकरणे आहेत. जातवैधता घोषणेसाठी प्रलंबित आहे. अशाप्रकारे आपण पाहतो की, सरकार आणि न्यायालय गैर-अस्सल फसवणूक करणाऱ्यां बद्दल पक्षपाती आहेत आणि NT-DNT समुदायांवर अन्याय करतात.

भटक्या आणि भटक्या विमुक्त जमातींच्या आरोग्याची स्थिती आणि संबंधितसमस्या:

नगण्य जमीन धारणेमुळे, NT-DNT समुदायातील बहुसंख्य सदस्यांना फ्लायओव्हरच्या पोटाखाली, रेल्वे लाईनच्या बाजूला, तात्पुरत्या वसाहतींमध्ये राहण्याशिवाय पर्याय उरला नाही. ते सहसा 'पाल' म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या तात्पुरत्या झोपडीचे बांधकाम करतात जे झुग्गी-झोपडी किंवा झोपडीशिवाय दुसरे काहीही नाही जे आपण ग्रामीण वस्त्यांमध्ये किंवा शहरी झोपडपट्ट्यांमध्ये पाहत असलेल्या तात्पुरत्या घरांपेक्षा वाईट आहे. या ठिकाणी ते बेकायदेशीर अतिक्रमण करणारे मानले जातात आणि ते स्थलांतरित होण्याचा सतत धोका असतो. सार्थक या संस्थेने दिल्लीतील NT-DNT समुदायांच्या सामाजिक-आर्थिक स्थितीवर केलेल्या अभ्यासात या बाबी त्यांच्या प्रकल्प अहवालाद्वारे राष्ट्रीय महिला आयोगाच्या निदर्शनास आणून दिल्या आहेत. या समुदायांच्या वसाहतींना मानवी कचरा, प्राण्यांचा कचरा आणि शहरी भागातील कचरा यांनी वेढले आहे, असे या अभ्यासात नमूद करण्यात आले आहे. वीज, सुरक्षित पाणी आणि स्वच्छता यांसारख्या मूलभूत नागरी सुविधा, सुविधा अशा वस्त्यांमध्ये उपलब्ध नाहीत आणि त्यांना असुरक्षित पाणी आणि उघड्यावर शौचास जाण्याशी डॉ. अर्जुन जाधव

संबंधित सार्वजनिक आरोग्य समस्यांना सतत धोका असतो. तीव्र तापमानाचा संपर्क, शारीरिक दुखापत, कट आणि जखम होण्याचा धोका. या समुदायातील महिला, किशोरवयीन मुली आणि मुले देखील संसर्ग आणि लैंगिक अत्याचाराच्या जोखमीसाठी असुरक्षित आहेत. आरोग्याच्या विकारांसाठी ते दारिद्र्य आणि अज्ञानामुळे आधुनिक औषधांपेक्षा काळी जादू आणि टोना टोटका यांना प्राधान्य देतात. आरोग्य जागृती मोहिमा, आरोग्य सेवा कार्यक्रम, आरोग्य शिक्षण सुविधा, आरोग्य विमा आणि सरकारी आरोग्य सुविधांचा प्रवेश त्यांच्या आवाक्याबाहेर राहतो. सार्वजनिक आरोग्य सुविधांमध्ये जास्त गर्दी असल्याने त्यांना दीर्घकाळ प्रतीक्षा केल्यामुळे वेतनाचे नुकसान आणि त्यांच्या कष्टांच्या पैशावर खाजगी सुविधा कराची शिक्षा दिली जाते म्हणून ते या दोन्हीपासून दूर राहतात. प्रसूती एकतर अप्रशिक्षित व्यासपीठाच्या मदतीने किंवा त्यांच्याशिवाय घरी होते. त्यांच्यामध्ये प्रसूतीपूर्व काळजी (ANC), प्रसूतीपश्चात काळजी (PNC) संस्थात्मक प्रसूतीसाठी प्रोत्साहन, नियमित लसीकरण, एकात्मिक बाल विकास योजना (ICDS) इत्यादींबद्दल जागरूकता नाही. कुपोषण, अतिसार, चिकन गुनिया यांसारख्या समस्या यामध्ये जास्त आहेत. समुदाय NT-DNT समुदाय राहत असलेल्या पाल किंवा पाडा येथे डॉक्टर, परिचारिका आणि आरोग्य कर्मचारी भेट देत नाहीत (आंबेवाडीकर, 2016).

शिफारशी:

मोजपट्टी : या समुदायांच्या मोजपट्टीची धोरण जे मुख्यतः शहर किंवा खेड्यांतील मुख्य जमिनींच्या परिघावर, रेल्वे मार्गाच्या बाजूने इ. या समुदायांपर्यंत पोहोचण्यास मदत करेल.

बजेटमध्ये वाटा: या समुदायांच्या शैक्षणिक, आरोग्य, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय विकासासाठी राज्याचे समर्थन केले जाईल. त्यासाठी लोकसंख्येच्या प्रमाणात बजेट वाटपाचे नियोजन करता येईल. जनगणनेची गणना, उपजीविकेचे स्वरूप, इतर समुदायांच्या बरोबरीने तुलनात्मक विकास लक्षात घेऊन, योग्य अर्थसंकल्पीय शीर्ष तयार केले जातील आणि कालबद्ध क्रियाकलाप, निधी आणि खर्च याची खात्री केली जाईल.

मूलभूत नागरी सुविधा: सुरक्षित पिण्याचे पाणी, आरोग्य, स्वच्छता, समुदाय विशिष्ट वस्ती यासारख्या मूलभूत सुविधा धोरण विकासामध्ये त्यांच्यासाठी एकत्रित करणे आवश्यक आहे. हे लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे की काही भटक्या समुदायांनी कालांतराने इस्लामचा स्वीकार केला होता. अन्न सुरक्षेमध्ये समाविष्ट करण्यासाठी मोबाईल रेशन कार्ड स्वीकारले जातील.

दुष्पट वंचितांसाठी विशेष लक्ष: त्यामुळे या दुहेरी वंचित भटक्यांना ओळखण्यासाठी हस्तक्षेप आवश्यक आहे जे सच्चर समितीच्या मते अल्पसंख्याकांमध्ये अल्पसंख्याक आहेत आणि उपेक्षितांमध्ये उपेक्षित आहेत.

प्राथमिक शिक्षण: या समुदायांसाठी प्राथमिक शिक्षणापर्यंत पोहोचणे आवश्यक आहे आणि शाळेत येण्यासाठी, या समुदायातील मुलांची आणि प्रौढांची योग्य गणना करणे आवश्यक आहे. नावनोंदणीसाठी आवश्यक कागदपत्रांसारखे अडथळे दूर केले जातील. या समुदायातील विद्यार्थ्यांशी भेदभाव करणाऱ्या संस्थांना शिक्षा लागू केली जाईल. शेजारच्या शाळा, फिरत्या शाळा, भोंगा शाळा (वीटभट्टी कामगारांसाठी), साखरशाळा (ऊस तोडणाऱ्यांसाठी), निवासी शाळा, आश्रमशाळा इत्यादी सारख्या सर्वसमावेशक शिक्षणाचे नाविन्यपूर्ण मॉडेल अस्तित्वात असणे आवश्यक आहे आणि सरकारकडून निधीही उपलब्ध आहे. खाजगी उपक्रम म्हणून. या NT-DNT मुलांच्या पालकांना मुलांना शाळेत पाठवण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहन डॉ. अर्जुन जाधव

मिळेल. या सर्व तात्पुरत्या हस्तक्षेपांचे अंतिम उद्दिष्ट मुख्य प्रवाहातील शालेय शिक्षणासह गळती/कधीही शाळेत न गेलेल्यांमधील अंतर भरून काढणे हे असेल. बाहेर पडलेल्यांसाठी पुन्हा प्रवेशाची सुविधा असेल.

उपजीविकेसाठी शिक्षण: व्यावसायिक आणि कौशल्य प्रशिक्षण हा या शिक्षण पद्धतीचा एक महत्त्वाचा घटक असेल जो त्यांना लवकरात लवकर उपजीविकेच्या स्रोतांशी जोडेल. या समुदायांसाठी विविध क्षेत्रातील उद्योजकता विकासाला प्रोत्साहन दिले जाईल.

उच्च शिक्षणासाठी सकारात्मक कृती: उच्च शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षणामध्ये NT-DNT समुदायांचे प्रतिनिधित्व सुलभ करण्यासाठी विशेष तरतुदी केल्या जातील. उच्च शिक्षण, राष्ट्रीय महत्त्वाच्या संस्था, विद्यापीठ शिक्षण, परदेशी शिक्षण इत्यादींमध्ये त्यांचा सहभाग सक्षम करण्यासाठी समावेश आणि प्रोत्साहन धोरणे तयार केली जातील आणि योग्यरित्या जाहिरात केली जातील.

महिला सक्षमीकरण: या समाजातील मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी मुलींच्या शिक्षणासाठी प्रोत्साहन उपयुक्त ठरेल. कौशल्य विकास, उद्योजकता संधी, स्व-संरक्षण अभ्यासक्रम, किशोर प्रशिक्षण आणि शिक्षण, उपजीविका समर्थन इत्यादींसारख्या इतर कार्यक्रमांद्वारे समर्थित त्यांच्यासाठी विशेषतः नियोजित केले जाईल.

सार्वजनिक आरोग्य: स्वच्छता आणि स्वच्छता, स्वच्छता, आरोग्य सुविधांमध्ये अडथळा मुक्त प्रवेश, राज्य समर्थित सामाजिक आरोग्य विमा योजना, रोग प्रतिबंधक आणि आरोग्य प्रोत्साहन कार्यक्रम त्यांच्यापर्यंत पोहोचण्यासाठी प्रशिक्षण सुनिश्चित केले जाईल. राष्ट्रीय आरोग्य मिशन (ग्रामीण आणि शहरी) अंतर्गत NT-DNT साठी विशेष घटक या समुदायांच्या आरोग्यसेवा गरजा पूर्ण करण्यासाठी डिझाइन आणि अंमलात आणले जातील.

सन्मानाने जीवन: या समुदायांच्यावस्ती भागात मनमानी छापे, प्रदीर्घ पोलिस तपास, बेकायदेशीरपणे ताब्यात घेणे, कोठडीत मृत्यू, छाप्यांमध्ये शारीरिक आणि लैंगिक अत्याचार यामुळे या समुदायांच्या सदस्यांचे जीवनमान, शिक्षण, आरोग्य आणि सन्मान यावर परिणाम होतो. पोलिसांना मुक्त हात प्रदान करणार्या आणि क्रूरतेला न्याय देणार्या हॅबिच्युअल ऑफेन्डर्स कायद्याद्वारे समर्थित सामाजिक पूर्वग्रहांमुळे अशा समस्या उद्भवतात. समुहाला अशी वागणूक देणे हे गंभीर मानवी हक्क उल्लंघनाचे प्रकरण आहे आणि म्हणून हा कायदा मानवाधिकाराच्या चौकटीचा विचार करून रद्द केला जाईल किंवा त्यात सुधारणा केली जाईल.

कायदेशीर संरक्षण: एनटी-डीएनटीचा समावेश करण्यासाठी अॅटॉरिटी कायद्याचा विस्तार केला जाईल जेणेकरून त्यांना पुरेसे संरक्षण आणि सुरक्षितता मिळेल.

सांस्कृतिक संवर्धन: NT-DNT ने व्यतीत केलेल्या लाइव्हच्या अनोख्या प्रकारांनी त्यांना सण, परंपरा, प्रथा, ड्रेसिंग पॅटर्न, लोकविद्या, गाणी, संगीत, नृत्य, साहित्य इत्यादींच्या रूपात सांस्कृतिक भांडवलाची एक वेगळी व्यवस्था दिली आहे. विशेष तरतुदी केल्या जातील. या ट्रेसचे अवशेष जतन करण्यासाठी.

सेटलमेंट आणि पुनर्वसन: सामाजिक न्याय सक्षमीकरण, आदिवासी विकास, ग्रामीण विकास, शहरी विकास, वन आणि पर्यावरण, शिक्षण, आरोग्य, कामगार इत्यादी मंत्रालये आणि विभागांनी NT-DNT साठी विशेष घटक योजना आखल्या पाहिजेत.

मृत्यूनंतरच्यासुविधा: NT-DNT समुदायांना स्वतंत्र दफनभूमी उपलब्ध करून द्यावी कारण त्यांना विद्यमान सुविधांमध्ये प्रवेश नाकारण्यात आला आहे ज्या आधीच निश्चित केलेल्या आणि आरक्षित समुदाय आणि धर्मानुसार आहेत.

संदर्भसाहित्य :

1. Twelfth Five Year Plan (2012–2017) Social Sectors, Volume III, Planning Commission (Government of India) 2013, SAGE Publications India Pvt Ltd.
http://mhrd.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/document-reports/XIIFYP_SocialSector.pdf
2. [Government Resolution for Issuing caste certificate for those nomadic and don't who don't have documentary proof \(1-Oct-2008\)](#), Department of Social Justice and Special Assistance, Government of Maharashtra.
http://econetindia.org/site%20pdfs/nomds/GR_Issuing%20caste%20certificate%20for%20tho%20nomadic%20and%20don't%20who%20don't%20have%20documentary%20proof-2008.pdf
3. [Government Resolution for issuing ration card](#) for nomadic tribes who don't have documentary proof (12-Sept-2008), Department of Food and Civil Supplies and Consumer Protection, Government of Maharashtra.
<http://econetindia.org/site%20pdfs/nomds/GR%20related%20to%20ration%20card.pdf>
4. [Government Resolution on Land Encroachment](#) for evacuation of land (09-March-2007), Department of Revenue and Forest, Government of Maharashtra.
<http://econetindia.org/site%20pdfs/nomds/GR%20on%20Land%20Encroachment.pdf>
5. Rathod Motiraj. Denotified and Nomadic Tribes in Maharashtra. Anarchy India. 7 November 2014.
<https://anarchyindia.wordpress.com/2014/11/07/denotified-and-nomadic-tribes-in-maharashtra-by-motiraj-rathod/>
6. Madane Uttam. A study of change in occupational patterns of Ramoshi community, with special reference of Indapur taluka of Pune district. NIRMAN. Maharashtra.
<https://nomadsgroup.files.wordpress.com/2010/04/a-study-of-change-in-occupational-pattern-of-ramoshi-community-with-special-reference-of-indapur-taluka-of-pune-district1.pdf>
7. Semington D. Management Report of Colonies. 1937. Page 12-13.
http://shodhganga.inflibnet.ac.in/bitstream/10603/73483/10/10_chapter%202.pdf
8. Start O. H. B. Annual Management reports. 1924. Page No. 6.
9. Mane Laxman (1997), 'Vimuktayan- Maharashtraatil Vimukta Jamati: Ek Chikitsak Abhyas', Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai, Page No. 204.
10. Paikrao Vijaykumar (2014), "Bhatkya Vimuktanche Shikshan: Samsya va Upay", Ed- Shrikant Mudde, 'Andharwata', Prawartan publication, Latur. Page No. 132-133.
11. Rathod Amar (2008), "Arakshan: Vimukta Bhatakyanche" Editor - Govindraoji Chavan, Weekly Banjara Pukar, Nanded. Page No. 68.
12. Rathod Amar (2008), 'Disease of Bogus caste validity certificate in reservation, Reservation of DNT and NT (Edited by Govindrao Chavan, Weekly, Banjara Pukar, Nanded. Page No. 56.
13. Supreme Court says jobs, admissions secured on fake caste certificates not valid. Indian Express. July 6, 2017
<http://indianexpress.com/article/india/jobs-admissions-secured-on-fake-caste-certificates-in-reserved-categories-cant-be-sustained-supreme-court/>

14. 'Socio-Economic Status of Women of Denotified & Nomadic Communities in Delhi. Sarthak. National Commission for Women.
<http://ncw.nic.in/pdfReports/Socio Economic Status of Women of Denotified and Nomadic Communities in Delhi13012017.pdf>
15. Ambawadekar Jayshree. Reaching out to the Nomadic Communities: Exploring Policies and Strategies of Inclusion through Census 2011. Journal of Social Science. Department of Higher Education. Knowledge Consortium of Gujarat.
http://kcgjournal.org/kcg/wp-content/uploads/SocialScience/Issue22/Issue-22_JayashreeAmbewadikar2.pdf